

De structuren in het Nederlandse Europa-debat

Hans Vollaard

1. Inleiding

De verwachting is dat Europa meer dan ooit centraal zal staan in de campagne voor de verkiezingen voor het Europees Parlement in mei 2014. Tot nog toe stonden Europese verkiezingen vooral in het teken van kwesties in de nationale politiek.¹ De maatregelen van de Europese Unie (EU) om de financiële crisis te bestrijden hebben de afgelopen jaren Europa echter prominent op de agenda gezet, ook in Nederland. Ook al is Europa daar lange tijd een weinig besproken onderwerp geweest, de bijdragen van partijen, kiezers, achtereenvolgende regeringen en andere politieke spelers aan het debat over Europese integratie komen niet zomaar uit de lucht vallen. Er liggen bepaalde structuren aan ten grondslag. Dit artikel laat zien waar de gestructureerde verhalen (discoursen) over Europa in Nederland vandaan komen, en hoe zij al in de campagne voor de laatste verkiezingen van het Europees Parlement in 2009 te herkennen waren.

2. Discoursanalyse

Hoe kan het toch dat er vanaf 1 juli 2013 gerekend al 28 democratieën lid zijn geworden én gebleven van de EU? Bekende verklaringen betreffen factoren in de materiële sfeer, zoals het economisch voordeel, het financieel gewin, invloed en de veiligheid die Europese integratie zou bieden. Dergelijke verklaringen gaan ervan uit dat alle politieke spelers zoals kiezers, partijen, regeringen dezelfde Europese werkelijkheid kennen. Daarom zouden die materiële verklaringen overal gelijkelijk opgeld doen, of het nu politieke spelers in Nederland, Slowakije of IJsland betreft.

De laatste jaren komen echter meer en meer niet-materiële factoren in beeld als verklaring, zoals taal, identiteit, representaties, discoursen, normen en waarden. Dat komt allereerst vanwege de groeiende wetenschappelijke belangstelling voor de manier waarop taal bepalend is voor het kennen en het zijn van de werkelijkheid: als taal (bijvoorbeeld een vaktaal of een landstaal) de blik op de werkelijkheid structureert, heeft dan niet elke taal haar eigen werkelijkheid? Daarnaast heeft de moeizame ratificatie van het Verdrag van Maastricht (1992) in onder meer

Denemarken, de belangstelling voor de rol van nationale identiteit voor steun aan Europese integratie gestimuleerd. Diverse politicologische studies zijn uitgevoerd hoe uitlatingen over Europese integratie in de diverse EU-lidstaten zijn gestructureerd in bepaalde discoursen.² Het zijn dus niet slechts studies naar opinies over Europese integratie (kortweg het “wat”), maar ook naar de manier van spreken en argumenteren en symbolische handelingen waarin die opvattingen zijn ingebed (in andere woorden, het “hoe”).³ Het achterliggende idee is dat de manier waarop Europese integratie wordt verwoord en verbeeld, (mede) bepalend is voor de steun voor Europese integratie. Omdat elke groep mensen haar eigen verhalen, ideeën, beelden en waarden heeft, beschouwt elke groep politieke ontwikkelingen, begrippen en keuzes op haar manier. Een verklaring van steun voor Europese integratie verschilt daardoor van groep tot groep.

De vorming van politiek relevante verhalen, ideeën, beelden en waarden vindt al van jongs af aan in de opvoeding en het onderwijs. Leefgewoontes in het gezin alsook onderwijs (denk aan aardrijkskunde- en geschiedenisboeken) drukken bijvoorbeeld een stempel op wat mensen het nastreven waard vinden, hoe ze hun afkomst zien, wat als betrouwbaar geldt, waar hun geografische oriëntatie ligt, wat als betrouwbaar geldt, en wat ze onder basale begrippen als ‘buitenlands’, ‘economisch’ en ‘politiek’ verstaan. Non-materiële factoren kunnen zo een grote en langdurige impact hebben op politieke steun voor bijvoorbeeld de Europese Unie. Dat onderstreept het belang van onderzoek naar de manier waarop uitlatingen over Europese politiek zijn gestructureerd in discoursen, en hoe die vervolgens impact hebben op politieke keuzes.

Analyses van structuren die aan uitlatingen ten grondslag liggen, en vaak al in iemands jeugdijaren zijn gevormd, verklaren makkelijker continuïteit dan verandering in politieke steun.⁴ Niettemin is ook verandering van politieke steun mogelijk die losstaat van veranderingen in de materiële sfeer. Dat kan door bepaalde politieke gebeurtenissen, keuzes en begrippen een betekenis te geven door ze te verbinden met al gevormde verhalen, ideeën, beelden en waarden, zogeheten ‘discursive articulation’.⁵ Politieke ondernemers kunnen een nieuwe betekenis verlenen aan Europese integratie door dat begrip geloofwaardig te verbinden met bestaande verhalen over politiek, economie, cultuur en maatschappij. Een begrip als de Europese Unie kan op die manier verschillende, zelfs tegengestelde betekenissen krijgen doordat het verbonden is/wordt met uiteenlopende verhalen van diverse groepen. Een streng gereformeerde SGP’er uit Tholen heeft immers andere

verhalen, ideeën, waarden en beelden meegekregen dan een hoogopgeleide, progressieve kraker in Utrecht of een SBS6-kijkster uit Almere.

Of een discursieve verbinding lukt, hangt daarom af of die 'resoneert'.⁶ Een verbinding tussen Europese Unie en de Tweede Wereldoorlog zou bijvoorbeeld meer resoneren bij mensen met een sterke herinnering aan die oorlog. Een link tussen christelijke waarden en Europese integratie door een geestelijk leider zal minder aanslaan bij seculiere mensen. Voor christenen kan Europese integratie op deze wijze wel geloofwaardiger en overtuigender worden 'vertaald'. Deze voorbeelden geven aan dat het van belang is om na te gaan hoe, wanneer en waar iemands verhalen, ideeën, waarden en beelden gevormd zijn in gezin en onderwijs en door diens huidige informatieconsumptie.

Een discursieve verbinding kan overigens een dubbelzijdige verandering met zich brengen. De verbinding tussen de begrippen binnenland en Europese Unie kan er immers toe leiden dat het begrip binnenland niet langer slechts verwijst naar de interne aangelegenheden van een nationale staat. Een geslaagde verbinding kan overigens aan resonantie verliezen, wanneer een discours op een steeds meer gespannen voet staat met de realiteit (ook al is die evenzeer gebaseerd op eigen percepties). Het discours dat Europese integratie Frankrijk meer *grandeur* geeft in de wereld en bescherming biedt tegen globalisering, heeft bijvoorbeeld aan overtuigingskracht verloren door de realiteit van een uitbreidende Europese Unie en de voortgaande impact van de wereldhandel.⁷

Dit artikel geeft een overzicht van de wijze waarop aan Europese integratie sinds de Tweede Wereldoorlog betekenis is verleend door verbindingen die zijn gelegd met de diverse discourses over de Nederlandse identiteit en de rol van Nederland in de wereld. Daarbij gaat de aandacht in het bijzonder uit naar de campagne voor de Europese verkiezingen in 2009. De bronnen betreffen vooral uitspraken van partijen en regeringen in officiële documenten en in de media. Het aantal uitspraken over Europese integratie in Nederland is verhoudingsgewijs weinig. Die uitspraken staan echter niet los van de rest van de ideeën, beelden, en verhalen van politieke spelers, maar zijn ingebed in discourses over bijvoorbeeld de Nederlandse identiteit en de rol van Nederland in de wereld. Die discourses zijn betrokken bij de onderstaande analyse van Europadiscourses.

Opiniepeilingen worden in dit artikel terughoudend gebruikt. Discourses over Europese integratie hoeven namelijk niet te corresponderen met wat representatieve opiniepeilingen daarover melden. Belangrijke politieke spelers

kunnen proberen bepaalde discoursen te laten domineren, ook al is dat geen weerslag van de opiniepeilingen. Daarnaast kunnen discoursen (nog) niet gevormd zijn, ook al blijkt er volgens opiniepeilingen wel een voedingsbodem voor. Al vanaf het begin van de jaren negentig was er bijvoorbeeld ruimte in Nederland voor een discours over de problemen van de multiculturele samenleving, maar dat verhaal kwam pas begin deze eeuw nadrukkelijk naar voren. Elk discours selecteert bovendien: het benadrukt dan wel negeert bepaalde aspecten van Europese integratie. Daardoor valt het al snel niet samen met wat opiniepeilingen over Europese integratie melden. En dan speelt ook nog mee dat in opinieonderzoek vragen vanuit een bepaald beeld van de werkelijkheid zijn opgesteld, respondenten vragen verschillend kunnen interpreteren en onderzoekers antwoorden weer anders kunnen opvatten, omdat zij de vragen en antwoorden op grond van hun eigen discoursen verschillend kunnen bezien. Onderzoek van het Sociaal-Cultureel Planbureau naar de beelden van Europa onder Nederlandse respondenten biedt meer mogelijkheden om de onderliggende structuren in uitlatingen over Europese integratie bloot te leggen.⁸

3. Europese discoursen in het verleden

3.1 Onvermijdelijk en noodzakelijk

Waarmee is Europese integratie discursief verbonden, toen dit proces in de jaren veertig en vijftig op gang kwam? Het beschikbare repertoire bestond uit onder meer partijideologieën, beelden van de Nederlandse natie als ook van de internationale rol van Nederland in de wereld. Op basis van dat repertoire is het niet verwonderlijk dat protestantse en liberale partijen terughoudender waren om op het Europese continent samen te werken dan hun katholieke en sociaaldemocratische tegenvoeters. Bij de grote protestantse partijen – de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en de Christelijk-Historische Unie (CHU) – bestond het beeld van een protestantse natie die was ontstaan uit verzet tegen katholiek imperialisme van het continent. Aansluiting bij een continentaal supranationaal verband lag daarom niet voor de hand. Voor de kleine orthodox-protestantse partijen – de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) en het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV; dat in 2000 in de ChristenUnie opging) – was het opgeven van de door God aan Nederland gegeven soevereiniteit aan een Europese superstaat helemaal uit den boze.⁹ Liberalen hadden zeker sinds het einde van de negentiende eeuw een minder

exclusief protestants idee van de Nederlandse natie. Zij verbeeldden Nederland vooral als vrijheidsbaken. De Gouden Eeuw, het Koninklijk Huis en koloniaal paternalisme dienden als bronnen van gezamenlijke trots in een verdeeld Nederland.¹⁰

Kon dit liberaal nationalisme al een struikelblok zijn voor supranationale samenwerking in Europa, het discours van het Nederlands buitenlands beleid tot de Tweede Wereldoorlog deed dat nog meer. De titel van het boek van de politicoloog Joris Voorhoeve, *Peace, Profits and Principles*, vat dat discours samen.¹¹ Vrede stond voor afzijdigheid van en aversie tegen internationale machtspolitiek, vooral op het Europese continent. Winst was een reflectie van de wereldwijde oriëntatie van de Nederlandse handelsnatie, terwijl principes wezen op de wens internationale politiek te binden aan regels. Dat laatste aspect ging gepaard met het beeld dat het kleine Nederland bij uitstek geschikt was om als onpartijdige speler aan grote mogelijkheden voor te leven hoe die zich volgens het internationaal recht hadden te gedragen. Dit discours over de internationale rol van Nederland 'resoneerde' niet zonder meer met het opgeven van soevereiniteit in een exclusief continentaal verband.

Ook al wilden Katholieke Volkspartij (KVP) en PvdA (Partij van de Arbeid (PvdA) op hun tijd bewijzen dat zij ook goede vaderlandslievende partijen waren (bijvoorbeeld in kwesties als defensiebeleid), hun partijideologieën en natiebeelden boden meer aanknopingspunten voor supranationale samenwerking op het continent. Het katholieke politieke gedachtegoed en het socialisme waren minder verbonden aan de Nederlandse natie en aan soevereiniteit in het algemeen.¹² De staat was niet zozeer een principe, maar een instrument voor katholieke dan wel sociaaldemocratische wensen. Daar kwam bij dat KVP en PvdA meer dan de liberalen en protestanten inspiratie hadden geput uit continentale denkers en partijen (onder meer uit Duitsland en België). Het verbeelden van grensoverschrijdende samenwerking met continentale partners was voor KVP en PvdA daarom minder moeilijk, hoezeer ze ook in de politieke praktijk vooral op het binnenland georiënteerd waren.¹³ Al snel stelden katholieke en sociaaldemocratische Kamerwoordvoerders op het terrein van buitenlandse zaken dat de soevereine staat zich had overleefd en een supranationaal en politiek Europa een logische vervolgstap was.¹⁴

Ook al domineerden KVP en PvdA samen de naoorlogse regeringen tot 1958, toch kenden die kabinetten aanvankelijk zelfs een 'anti-supranationale houding'.¹⁵ De

sociaaldemocratische premier Willem Drees (1948-1958) wenste zich net als liberalen en protestanten niet te laten insluiten in een protectionistisch en continentaal handelsblok zonder het Verenigd Koninkrijk, waarin katholieken en Frankrijk zouden domineren. Economische samenwerking had voor hem veruit prioriteit boven een supranationaal, politiek Europa.¹⁶ De liberale minister van Buitenlandse Zaken Dirk Stikker (1948-1952) oriënteerde zich meer op wereldwijde handel en had niet veel op met het 'federalisme' in de Tweede Kamer, zoals hij de hang naar federalisme aldaar afkeurend noemde. Niettemin gold na de protectionistische jaren dertig en de Tweede Wereldoorlog Europese samenwerking voor de makers van het Nederlandse buitenlandse beleid als onvermijdelijk en noodzakelijk. Dat was niet alleen gebaseerd op een rationele calculatie hoe de materiële belangen van Nederland veilig te stellen. Zoals historicus James Kennedy het treffend beschrijft in zijn boek *Nieuw Babylon in aanbouw*, was de notie van onvermijdelijkheid en noodzakelijkheid eveneens geënt op het vooral na de Tweede Wereldoorlog dominante beeld dat het onmogelijk is in te zwemmen tegen de voortgaande stroom van de geschiedenis, zeker niet voor een klein land.¹⁷ Zowel de diverse regeringen als de liberale en grote protestantse partijen verwezen naar internationale omstandigheden en ontwikkelingen die hen noopten voorstellen tot Europese supranationale samenwerking te aanvaarden. Hun oorspronkelijke discursieve repertoire kwam wel tot uiting in hun reserves om al teveel soevereiniteit op te geven en Europese integratie veel meer dan handelssamenwerking te laten zijn. Er bestond groter vertrouwen in niet-continentale, Atlantische partners om de veiligheid te garanderen via de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO).

Het beeld van een onafwendbaar verloop van de geschiedenis brak zo goeddeels het principiële verzet tegen het opgeven van nationale soevereiniteit. Alleen de orthodox-protestanten en ook de communisten konden een supranationaal Europa dan wel een op kapitalisme leest geschoeide markt niet rijmen met hun ideeën. Zij waren te beginselvast om de stroom van de geschiedenis als argument te accepteren. De afwezigheid van een conservatieve partij is een andere verklaring voor het beperkte verzet tegen opgave van soevereiniteit. Hoezeer protestanten en liberalen ook verknocht waren aan de Nederlandse natie en haar vroegere imperiale glorie, zij hoefden met verwijzing naar protestantse en liberale principes Europese integratie niet zonder af te wijzen. Met een beroep op vrijhandel en internationaal recht kon supranationale samenwerking in Europa worden gerepresenteerd als

noodzakelijk, effectief instrument. Daarnaast konden protestanten Europese integratie verwoorden als noodzakelijk instrument tegen het communistische gevaar voor christelijk Europa, en nationalisme in navolging van Groen van Prinsterer afwijzen als onjuiste verafgoding van het vaderland.¹⁸ De natie kon zo relativierend worden voorgespiegeld als middel voor protestantse dan wel liberale principes.

3.2 Progressief voorbeeld

In de late jaren vijftig gebruikte de Nederlandse regering supranationalisme als retorisch instrument om binnen Europees verband geloofwaardig verzet te kunnen bieden tegen de dominantie van grote landen als Frankrijk.¹⁹ Die retoriek kon op groeiende partijpolitieke instemming rekenen toen in de jaren zestig de handel binnen de Europese Economische Gemeenschap (EEG) opbloede. Vooral liberalen en protestanten zagen daarmee hun pragmatische keuze bevestigd dat een supranationale markt effectief was voor internationale handel. Steun voor Europees supranationalisme kon verder op meer steun rekenen doordat het goed aansloot met een nieuw, breed gedeeld progressief discours over Nederland.

Volgens dat progressieve discours moest Nederland niet slechts internationale samenwerking accepteren als onafwendbaar in een integrerende wereld, maar ook voorop lopen als modern gidsland.²⁰ Het moest tonen waar modernisering uiteindelijk onvermijdelijk toe zou leiden: een wereld van individuen die zich niet langer lieten sturen door het gezag van gezin, zuil, kerk, natie of traditie, maar die zelf de ernstige verantwoordelijkheid droegen om morele keuzes te maken. Het beeld van toenemende wederzijdse afhankelijkheden maakte verdediging van het eigenbelang van de natie achterhaald. Het zogeheten terugtrekken achter de dijken of de Waterlinie gold als ouderwets, bekrompen en 'provincialistisch'. Dat deed denken aan 'spruitjeslucht', de penetrante geur van het typische avondeten in de jaren vijftig. 'We' waren immers nu allemaal 'wereldburgers'. Individuele bezieling op basis van religie of levensbeschouwing nam de plaats in van engagement in zuilverband. Die bevlogenheid maakte een beroep op nationaal eigenbelang moreel minder aanvaardbaar en vereiste internationale solidariteit, omdat wereldburgers immers hetzelfde lot deelden.

De morele afkeer van nationaal eigenbelang werd nog versterkt door een nieuwe herinneringscultuur van de Tweede Wereldoorlog in dit discours. Schuldbewustzijn over het lot van de joden in Nederland en het beperkte verzet

tegen de bezetter ging in dat discours gepaard met gevoeligheid voor expliciet nationalisme, xenofobie, gezagsgetrouwheid, fascisme en racisme.²¹ Een goede Nederlander was zo provincialistisch noch nationalistisch. Dat betrof ook de grote protestantse partijen ARP en CHU. Juist hun christelijke principes maakten het hen makkelijker dan puur conservatieve partijen om de natie als principieel kader vast te houden. Alleen de orthodox-protestantse partijen bleven nog vasthouden aan 'Koning en vaderland'. Hun christelijk-nationaal discours gold bij andere partijen niet alleen steeds meer als achterhaald en ouderwets, maar resoneerde ook minder onder een seculariserende bevolking.²²

In het progressief discours stond de wereld eerder dan Europa centraal met aandacht voor onderwerpen als de solidariteit met de Derde Wereld, mensenrechten en nucleaire bewapening. Een morele neiging en een wereldwijde oriëntatie bleven zo onderdeel van het verhaal over de Nederlandse rol in de wereld, ook na het einde van het koloniale tijdperk. Zonder wereldwijd activisme zou Nederland immers wegglijden tot de onooglijke status van Denemarken, zo luidde de vrees. Intensievere, supranationale samenwerking in Europa gold nu als vanzelfsprekend, onomkeerbaar en goed.²³ Dat nam niet weg dat er kritiek op Europese samenwerking te horen, vooral van sociaaleconomisch linkse partijen. Volgens hen was Europa niet progressief genoeg op vlak van internationale solidariteit, democratisering en sociaal beleid. De pacifisten van de Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP; die in 1990 in GroenLinks zou opgaan) kantten zich om die reden tegen de Europese Gemeenschap (EG), terwijl de Communistische Partij van Nederland (CPN; een andere voorloper van GroenLinks) de EG bleef afwezen als een 'kapitalistische superstaat'. De meeste andere partijen verwoordden in bloemrijke taal het ideaal van het Europees supranationalisme.²⁴ Die federale retoriek zat overigens strategische belangen als handel en het beteugelen van grote landen veelal niet in de weg.

Nederlandse onderhandelaars stelden binnen Europees verband Europees belang vaak gelijk aan hun nationaal belang.²⁵ Europese integratie was immers in het progressieve Europadiscours vanzelfsprekend en goed. De verdere vorming van een interne markt en een monetaire unie in de jaren tachtig kon mede daarom op Nederlandse steun rekenen, al moest dat wel op strikt gehandhaafde regels zijn gebaseerd. Het slechten van economische grenzen paste discursief ook goed bij aloude liberale voorkeuren voor vrijhandel. Progressieve kritiek op het tekort aan Europese democratisering was toen wel overal te horen. Ondertussen gold

samenwerking op het vlak van politie en justitie via het Schengenakkoord als een noodzakelijke aanvulling op het vrije verkeer van personen. De betrokkenheid van ministeries van Binnenlandse Zaken en Justitie, die van oudsher minder op het buitenland waren georiënteerd dan de ministeries van Buitenlandse en Economische Zaken, zou echter een verklaring kunnen zijn voor het feit dat er geen grote bezwaren klonken tegen het intergouvernementele karakter van deze samenwerking.

Voortbordurend op de afkeer van continentale machten bleef de oriëntatie van het klassieke Nederlandse buitenlandse en veiligheidsbeleid op de NAVO en de Verenigde Staten gericht, hoewel meer continentaal georiënteerde politici en partijen ook wel meer samenwerking in Europa voorstonden. Het voorstel in de aanloop naar het Verdrag van Maastricht om in één federale Europese Gemeenschap ook het buitenlands beleid (maar niet het veiligheidsbeleid) op te nemen, was daarom opmerkelijk.²⁶ Dit gebruik van supranationalisme kan instrumenteel bedoeld zijn geweest om zeker het grotere Duitsland te beteugelen. De ontstaansgeschiedenis van het Nederlandse voorstel toont echter eveneens een progressieve neiging bij onder meer de meest betrokken ambtenaar Just de Visser en staatssecretaris Piet Dankert om aan heel Europa het goede voorbeeld te willen geven.²⁷

3.3. Pragmatisch eigenbelang

De Nederlandse regering bleek echter weinig sier te kunnen maken met het federale voorstel in Europese kringen. Zij realiseerde zich dat expliciet federalisme (nog) minder goed resoneerde in Duitsland, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk. De Nederlandse regering liet daarop haar federale retoriek vallen.²⁸ Daarvoor kwam geen nieuw verhaal over het politieke einddoel van Europese integratie in de plaats, ook niet toen in het jaar 2000 de Duitse minister van Buitenlandse Zaken Joschka Fischer daarover een EU-breed debat lanceerde. Internationale samenwerking bleef niettemin vanzelfsprekend in het regeringsdiscours, maar de nadruk kwam te liggen op de functionele logica om grensoverschrijdende problemen grensoverschrijdend aan te pakken. Deze functionele redenering maakte van Europese samenwerking eerder een technocratische uitvoering van publieke taken dan een kwestie van politieke verbeelding en conflict. Daarnaast ondermijnde deze redenering het progressieve idee dat *verdere* Europese integratie onvermijdelijk en goed was en gaf zij voeding aan de vraag welke taken de EU (niet meer) zou moeten vervullen. Met de binnenlandse impact van de interne markt en de groeiende invloed van de

Europese Unie naast het handelsdomein kwamen daarmee in de Nederlandse politiek nog vrij technocratische discussies op gang over de effectieve verdeling van taken en bevoegdheden op grond van het subsidiariteitsbeginsel.²⁹

Het functionele perspectief op Europese integratie leidde ook tot de vraag of de EU überhaupt een effectief en efficiënt instrument voor bepaalde beleidsdoelen was. De NAVO bleek al snel beter in het bezweren van oorlogssituaties op de Balkan. Bovendien wensten Nederlandse beleidsmakers deels op basis van het discours over trans-Atlantische gelijkgezindheid hechte banden op het vlak van het buitenlands- en veiligheidsbeleid met de VS en de NAVO aan te houden. Ondertussen gaven vooral 'overheids-sceptische' liberalen blijk van ergernis over fraude met Europese fondsen, Europese overregulering en bureaucratie, en de Nederlandse EU-afdracht. De liberale leider Frits Bolkestein trok uiteindelijk in 1996 de conclusie dat Europese integratie na de Economische en Monetaire Unie af was.³⁰ Het tweede kabinet Kok (1998-2002) kwam goeddeels tot dezelfde conclusie.³¹ Ook de progressieve PvdA discussieerde intern of democratisering van de Europese Unie nog een hogere prioriteit voor Nederland zou moeten hebben dan effectieve output. In tegenstelling tot Britse eurosceptis gaf de opkomende pragmatische oriëntatie op wat werkt voor het nationaal eigenbelang wel ruimte voor een gezamenlijke munt (zou goed zijn voor vrije handel), voor supranationale besluitvorming (zou goed zijn voor effectiviteit) en terughoudendheid ten aanzien van EU-uitbreiding. Het Nederlandse beeld van Oost-Europa gaf namelijk geen aanleiding om te denken dat daarmee het beleid ten aanzien van landbouw, de monetaire unie en criminaliteit nog wel effectief en efficiënt zou kunnen blijven.³² De aarzelingen over verdere Europese integratie groeiden zo. Een discours over de begrenzing van Europese integratie kwam geleidelijk aan op.³³

De aarzelingen over Europese integratie tastten samen met rapporten over de matige implementatie van Europese regelgeving het beeld aan dat Nederland nog tot een voorbeeldige voorhoede behoorde.³⁴ Daarenboven vielen Bolkestein en de publicist Pim Fortuyn het idee aan dat Nederland voorop moest lopen. Als beste jongetje in de Europese klas zou het zijn eigen belangen schaden.³⁵ Zij wensten daarom dat de regering niet langer nationale belangen zou gelijkstellen met Europese belangen. Die had overigens al meer expliciet verwezen naar nationale belangen, zeker met betrekking tot de Nederlandse afdracht aan de Europese Unie.³⁶ Zo raakte naast het progressieve discours langzamerhand een pragmatisch Europadiscours over het functioneel dienen van het nationaal belang in zwang.

Naast de al bekende progressieve kritiek op het gebrek aan democratie in de EU, kwam zo meer pragmatische kritiek op de bureaucratische en kosteninefficiënte EU op.³⁷

3.4 Nationalisme

Het pragmatische discours schilderde Europese integratie vooral af als een mogelijk beleidsinstrument voor nationale belangen. Weliswaar omschreven de meeste partijen en regeringen de EU verder als een waardengemeenschap, maar het progressieve idee van onafwendbare Europese *politieke* eenheid was steeds minder te horen. Ondertussen kwam het multiculturele en weinig nationale karakter van het progressieve discours allengs onder vuur te liggen. Bolkestein, Fortuyn en ook de sociaaldemocratische publicist Paul Scheffer stelden namelijk dat de natiestaat niet achterhaald en afkeurenswaardig was, maar een blijvend en goed kader bood voor saamhorigheid, democratie, morele sturing, integratie van minderheden en solidariteit in een globaliserende wereld.³⁸ Bolkestein zag een Europese identiteit niet ontstaan, waardoor een levensvatbare ondergrond voor Europese democratie en Europees burgerschap ontbrak. Hij onderstreepte daarom het belang om nationale controle op Europese besluitvorming te versterken om zo de groeiende kloof tussen burgers en Europese politiek nog te overbruggen.³⁹ Kritiek op Europese democratie was hier dus niet gebaseerd op de progressieve gedachte dat de EU een democratisch bestuurd volk zou moeten worden, maar op de wens het nationale volk controle te laten houden op Europese besluitvorming. De orthodox-protestantse partijen GPV, SGP en de Reformatorische Politieke Federatie (RPF; samen met het GPV in 2000 opgegaan in de ChristenUnie) en de links-populistische Socialistische Partij (SP) konden zich in deze kritiek vinden.

Bolkestein raakte aan een progressief taboe, getuige verwijten als het verspreiden van 'vieze walm' en 'spruitjesachtig nationalisme'.⁴⁰ Met dit defensief en naar binnen gericht 'provincialisme' zou Nederland zich marginaliseren, aldus de progressieve kritiek. Meer ruimte voor een natie-georiënteerd verhaal kwam er evenwel toen Fortuyn als politicus slaagde grote electorale steun in de Tweede Kamerverkiezingen van 2002 te verwerven. VVD en CDA distantieerden zich van het multiculturalisme als ideaal en beschouwden het nu slechts als een onvermijdelijk gegeven. Talloze pogingen volgden om de Nederlandse natie in meer monoculturele termen te omschrijven op basis van taal, geschiedenis, waarden en

normen of de grondwet. De nieuwe Partij voor de Vrijheid (PVV) van Geert Wilders wenste de Westerse identiteit te verdedigen tegen en de macht van Nederland te heroveren op de islam, progressieven en internationale organisaties. Door het willen terughalen van nationale macht en het willen versterken van de nationale identiteit kan zijn discours als nationalistisch worden betiteld. Andere partijen droegen het progressieve, kosmopolitische verhaal uit (D66 en GroenLinks) of zochten elk op hun eigen manier naar een compromis tussen kosmopolitische idealen en nationale solidariteit (de meer kosmopolitische PvdA en de meer nationalistische SP).

Europese integratie bleef overigens publiekelijk een weinig besproken onderwerp, ook tijdens verkiezingscampagnes. De VVD liet bijvoorbeeld in het najaar van 2003 bij gebrek aan succes het onderwerp EU-uitbreiding vallen om kiezers te mobiliseren. Het opkomende verhaal van het 'luisteren naar de gewone burger' bracht echter een meerderheid van het parlement er toe in 2005 een referendum over het Europees Grondwettelijk Verdrag te lanceren.⁴¹ In de nee-campagne benadrukten partijen vooral nationalistische bezwaren: het verdrag zou een stap zijn op weg naar een Europese superstaat, die de Nederlandse identiteit en macht teveel aantastte. Daarnaast voerden vooral PVV en SP een anti-establishmentcampagne met hun oproep aan de gewone burger zich nu eens te laten horen. Goeddeels in reactie op de nee-campagne gaf het ja-kamp zonder veel enthousiasme aan dat het verdrag de efficiëntie, effectiviteit en democratie van de EU zou verbeteren en haar invloed binnen Nederland zou kunnen beperken.⁴² Dramatische verwijzingen naar de Tweede Wereldoorlog bleken niet meer goed te resoneren.

Zowel voor als na het referendum beschouwden veel Nederlanders Europese integratie als een goed idee vanwege de praktische voordelen die dat zou kunnen bieden. Wel was er wijdverbreide kritiek op de wijze waarop het idee van Europese integratie in de praktijk was gebracht.⁴³ Een fors gedeelte van de bevolking deelde de progressieve en pragmatische kritiek op het weinig democratische, respectievelijk inefficiënte karakter van de EU. De steun voor Europa Transparant, de partij van klokkenluider Paul van Buitenen bij de Europese verkiezingen van 2004, liet dat al zien. Een 'vervalvertoog' had zich ondertussen meester gemaakt van Nederland. Van de mislukte kwalificatie voor het EK-voetbaltoernooi, Volendam, Enschede, 9/11, de moord op Fortuyn, de chaotische val van het eerste kabinet-Balkenende, het falend polderoverleg tot het multiculturele drama: niets leek meer te werken.⁴⁴ Ook Europa niet.⁴⁵ Nederland verloor immers binnen de uitbreidende EU aan macht aan de grote

landen, terwijl de Europese (financiële) inefficiëntie weinig leek op te leveren, zoals uit de berichtgeving was op te maken.⁴⁶

Kiezers stonden dus voor de keuze tussen de wat abstracte voordelen van Europese integratie en de concrete negatieve voorbeelden ervan.⁴⁷ Veel ja-stemmers zagen het Europees Grondwettelijk Verdrag nog als een consoliderende stap om democratie, effectiviteit en efficiëntie van de EU te versterken.⁴⁸ Nee-stemmers beschouwden het vooral als een belangrijke stap op weg naar een Europese superstaat, die de Nederlandse macht, identiteit en welvaart zou aantasten. Dergelijke politiek-culturele bezwaren tegen Europese integratie en de macht van grote landen herinnert aan de eerdere niet-continentale, economische oriëntatie in Nederland, dat samen met Denemarken en Groot-Brittannië zwakkere culturele en historische banden kent met continentaal Europa dan landen met een Latijnse politieke cultuur.⁴⁹ Ook het nieuwe nationalistische discours liet zijn sporen na: de nodige nee-stemmers hadden niet alleen weinig vertrouwen in de Nederlandse en Europese democratie, maar beschouwden zowel etnische minderheden als Europese integratie als een culturele bedreiging.⁵⁰

3.5 Drie discourses over Europa

Na het referendum viel het publieke debat over Europese integratie al snel dood. Europa was nauwelijks een onderwerp bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2006. Niettemin herzagen achtereenvolgende regeringen en politieke partijen hun standpunten over Europese integratie. Daarnaast probeerde vooral het Sociaal-Cultureel Planbureau uit te zoeken welke beelden en verhalen van Europa onder de bevolking leefden. Uit die bronnen zijn drie discourses te ontwaren: progressief-kosmopolitisch, pragmatisch en nationalistisch. Alle drie gaan ze uit van de diagnose dat Nederland kleiner wordt in een inefficiënte EU, maar hun recepturen daarvoor verschillen nogal.

In haar jaarlijkse Staat van de Europese Unie beschouwde de regering in 2005 Europese samenwerking onmisbaar en noodzakelijk om allerlei internationale processen zoals criminaliteit, klimaat en economische concurrentie het hoofd te bieden.⁵¹ Onder het pragmatische motto 'Europa dat werkt' stelde de regering dat er een efficiënte en effectieve EU nodig was die tastbare resultaten voor de gewone burgers opleverde. Verder zou een grotere rol van het nationale parlement in Europese besluitvorming de democratische legitimiteit van de EU moeten

versterken door de Unie dichterbij de burgers te brengen. Later benadrukte de regering dat de nationale 'eigenheid' van Nederland moest worden beschermd tegen een 'opdringeriger Europa'.⁵² De EU zou geen (super)staat of federatie moeten worden en zij moest het subsidiariteitsbeginsel en de toetredingscriteria strikter toepassen. Uit deze kabinetsvisie sprak vooral de pragmatische wens dat Europese integratie praktisch nut zou moeten hebben voor het nationaal belang. De regering vond weliswaar dat zij nog steeds vooraan moest lopen in Europees verband, maar nu om de Nederlandse belangen te verdedigen.⁵³

De meeste partijen stelden in navolging van de regering eveneens dat de 'slagvaardigheid' en het 'draagvlak' van de EU moest worden versterkt, evenals de strikte naleving van het subsidiariteitsbeginsel en de toetredingscriteria. Ook deelden zij veelal de analyse van de regering dat Europese samenwerking onvermijdelijk en noodzakelijk was gezien de verdergaande globalisering. D66 vond in het pamflet *De Verenigde Staten van Europa. Pamflet voor een transparant, effectief en toekomstgerichte Europese Unie* dat Nederland zich niet achter de dijken kon verschuilen, want 'we kunnen Europa niet stilzetten, terwijl de wereld verder draait'.⁵⁴ Europa was een verrijking, geen bedreiging. Het zou 'kortzichtig en slecht' zijn voor een handelsland om zich af te wenden van Europa; Nederland moest juist een 'voortrekkersrol' vervullen. Bovendien bestond 'de' Nederlander en het nationaal belang niet, want belangen en identiteit worden vooral bepaald door iemands visie in een samengroeiende wereld, aldus D66 in een kenmerkend progressief betoog. GroenLinks sloot zich daarbij aan: 'Nederland wereldland' kon zich volgens deze partij niet verschuilen achter de dijken.⁵⁵ Bevoegdheden zouden slechts op Nederlands niveau kunnen blijven als dat het progressieve ideaal van individuele vrijheid diende, zoals op het vlak van softdrugsgebruik, prostitutie, euthanasie, homohuwelijk en publieke diensten. Kosmopolitisme, een gebrek aan nationalisme en een voorkeur voor individuele vrijheid bij D66 en GroenLinks tonen aan dat het progressieve discours bleef voortbestaan.

Het CDA bleef ook het voortgaande proces van globalisering benadrukken, waarop slechts zeer beperkt invloed was uit te oefenen door Nederland.⁵⁶ De partij zag de EU als 'onmisbaar' om globalisering het hoofd te bieden, zeker voor een klein land als Nederland.⁵⁷ Zij wenste daarom 'provincialisme' te bestrijden.⁵⁸ Niettemin achtte het CDA renationalisering van Europese bevoegdheden een optie als dat de EU effectiever zou maken. Daarnaast lieten de christendemocraten verwijzingen naar hun vroegere federale standpunt achterwege, terwijl ze de lijn sinds het einde

van de jaren tachtig voorzette om de nationale eigenheid van Nederland te beschermen. Ook liet het CDA herhaaldelijk zijn reserves over EU-uitbreiding horen, bijvoorbeeld in geval van Roemenië en Bulgarije. Deze meer pragmatische oriëntatie kwam ook terug bij de PvdA. Al sinds het dramatische electorale verlies van 2002 hadden de sociaaldemocraten zich toegelegd op een meer zelfverklaarde Eurorealistische koers, waarin Nederland en zijn bevolking moest profiteren van Europese integratie. Na het referendum benadrukte de PvdA nog meer dat de onzekere, gewone burgers een nationale welvaartsstaat nodig hadden.⁵⁹ Verdere integratie gold niet meer als goed en onafwendbaar. Weliswaar klonken er ook nog progressieve idealen zoals culturele diversiteit, maar de nadruk lag vooral bij de nationale partijleiding op de praktische noodzaak van Europese samenwerking voor een handelsnatie.

De VVD kende eveneens een pragmatisch discours. De EU zou zich moeten richten op haar kerntaken en haar bureaucratische invloed zou moeten worden ingeperkt. Supranationale besluitvorming op het vlak van grensoverschrijdende criminaliteit juichte de partij toe als een noodzakelijk en effectief instrument. Ook al was de VVD blij dat de federale droom niet was uitgekomen en wenste ze het behoud van de Nederlandse natie in een verscheiden Europa, het motief van onvermijdelijkheid bleef aanwezig: 'Wel moeten we ons realiseren dat (...) politieke eenwording van ons continent niet van de baan is. Onder druk van historische omstandigheden gaat die ontwikkeling onherroepelijk door'.⁶⁰

Het idee van noodzakelijkheid en onvermijdelijkheid kwam ook terug bij twee partijen die zich tegen het Europees Grondwettelijk Verdrag hadden gekeerd. De ChristenUnie stelde dat grensoverschrijdende onderwerpen op internationaal niveau moesten worden aangepakt en dat supranationale besluitvorming de effectiviteit en efficiëntie van de EU kon bevorderen.⁶¹ Ook al was bij de SGP meer terughoudendheid te bespeuren om soevereiniteit van een van origine protestantse natie op te geven aan een seculiere, supranationale unie, ook zij erkende dat om praktische redenen meer samenwerking nodig was.⁶² Het pragmatische discours van de regering, de traditionele regeringspartijen en de gouvernementeel ingestelde ChristenUnie en SGP hield zo dus in dat het Nederlandse belang gediend kan zijn door langs supranationale weg grensoverschrijdende problemen aan te pakken. Renationalisering was niet uitgesloten als dat effectiever en efficiënter zou zijn.

De SP en PVV kenden een meer nationalistisch discours door de wens de nationale macht en identiteit van Nederland te herstellen door de invloed van

Europa te beperken. De SP erkende de noodzaak van internationale en Europese samenwerking voor vrede en welvaart, en ook de verantwoordelijkheid om solidair te zijn met de Derde Wereld. Nederland was 'geen eiland'. De partij stelde echter dat Nederlanders zich 'niet graag de wet [laten] voorschrijven'.⁶³ Nationale macht, identiteit en democratie zouden niet nog verder door de EU mogen worden ingeperkt. Ook al nam wereldwijd de onderlinge afhankelijkheid en lotsverbondenheid door globalisering onafwendbaar toe, Nederland bleef 'ons thuis'.⁶⁴

Op haar beurt was ook de PVV niet tegen internationale samenwerking. Zij bepleitte bijvoorbeeld een trans-Atlantische vrijhandelsassociatie. Niettemin wenste de PVV de Nederlandse soevereiniteit en identiteit te herstellen en verzette zij zich tegen de macht van de grote landen in de EU en de mogelijke toetreding van Turkije. In afwijking van andere partijen nam de PVV vooral afstand van de historische onvermijdelijkheid en noodzaak van verdergaande integratie die zowel aan de progressieve als pragmatische discours ten grondslag ligt: 'Wij kunnen zelf vorm geven aan de geschiedenis, ons lot als volk in eigen hand nemen, zelfstandig besluiten nemen over de staatkundige, culturele en economische inrichting van ons land.'⁶⁵ Naast het progressieve en pragmatische discours representeerden SP en vooral PVV het derde, nationalistische discours in de jaren voor de Europese verkiezingen van 2009.

4. Het Europa-debat in de Europese verkiezingscampagne 2009

4.1 De thema's van de campagne

Het belangrijkste Europese thema in de media tijdens de campagne voor de Europese verkiezingen van 2009 was dat Europese politiek ver weg stond van de dagelijkse beleving van de Nederlandse kiezer. Het *Leidsch Dagblad* bereidde bijvoorbeeld zijn lezers voor op de verkiezingen onder de kop 'Hoe zat het ook alweer met Europa?' Het bood een paginagroot overzicht van basisfeiten over het Europees Parlement; een duidelijk signaal dat de redactie van deze krant dacht dat de kiezers weinig bekend zouden zijn met Europa. De Europese lijsttrekkers debatteerden in hun eerste debat op televisie bij de dagelijkse talkshow *Pauw & Witteman* zelfs expliciet over de vraag 'Is Europa ver weg?' Het vrouwenblad *Libelle* besteedde op zijn beurt speciaal aandacht aan de Europese verkiezingen door

‘eindelijk in normaal Nederlands’ uitleg te doen over zaken als de toetreding van Turkije en zwangerschapsverlof. En als kranten hun hoofdredactioneel commentaar wijdden aan de Europese verkiezingen, dan betrof het vaak de verwachte lage opkomst en een oproep aan de lezer toch te gaan stemmen. Het aantal krantenartikelen over de Europese verkiezingen lag wel hoger dan bij de vorige verkiezingen in 2004.⁶⁶ Ook de publieke televisiezenders verschaften informatie over Europese politiek via documentaires en debatten, vooral in de latere avonduren. Daarnaast waren er diverse stem- en kieswijzers op internet beschikbaar.

Europese politiek bleek echter niet veel dichterbij de Nederlandse kiezer te zijn gekomen. Het opschorten van de campagne vanwege de dood van acht toeschouwers bij een aanslag in Apeldoorn op Koninginnedag ging haast ongemerkt voorbij.⁶⁷ Zo’n 200.000 tot 300.000 kijkers zouden wegzappen als Europese politiek aan de orde kwam op de televisie.⁶⁸ Een peiling wees uit dat een kwart van de kiezers geen interesse had in Europese politiek, terwijl de helft hooguit een beetje daarin geïnteresseerd was.⁶⁹ Pas net voordat op 4 juni de stembussen open gingen, wist het overgrote deel van de kiezers dat er überhaupt verkiezingen waren. De Europese lijsttrekkers bleven vrij onbekend.⁷⁰ De uiteindelijke kiezersopkomst van 36,8% mocht dan ook niet verbazen.

Kiezers maakten hun keuze veelal op basis van nationale politiek, zo leken enquêtes uit te wijzen.⁷¹ Ook dat mag niet verwonderen, omdat thema’s uit de nationale politiek de relatief kleinschalige ‘Europese’ campagne domineerden. De Europese verkiezingen golden namelijk vooral als een test van de electorale kracht van de PVV, nadat die bij de laatste verkiezingen voor de Tweede Kamer in november 2006 er al in geslaagd was 5,9% van de kiezers aan zich te binden. Vragen die aandacht vroegen waren daarom óf de PVV mee zou doen aan de Europese verkiezingen, wie haar lijst zou trekken en waarom ze bijna niet meedeed aan de debatten met andere partijen. De relatief hoge score van D66 in de peilingen werd deels verklaard door haar multiculturele confrontatiekoers tegen de anti-islamstandpunten van de PVV. De nationale D66-leider Alexander Pechtold trok tijdens de campagne extra aandacht door zijn verklaring dat zijn partij niet met de PVV een regering zou willen vormen. Linkse partijen volgden Pechtold al snel. PVV-leider Wilders verweet hen vervolgens dat ze via zo’n *cordon sanitaire* een democratisch verkozen partij zouden uitsluiten van regeringsdeelname. Ondertussen lanceerde de VVD een plan om de vrijheid van meningsuiting in Nederland beter te beschermen. Dat leverde vooral rumoer op toen de nationale partijleider Mark Rutte

stelde dat die bescherming ruimte bood om de holocaust te ontkennen. De Europese VVD-lijsttrekker Hans van Baalen distantieerde zich snel van dat standpunt.

Niet alleen domineerden nationale thema's de campagne voor de Europese verkiezingen, ook de uitslag werd allereerst vanuit nationaal perspectief geanalyseerd. De PVV bewees haar electorale kracht door zelfs bij een lage opkomst 17% van de kiezers te trekken. Dat beloofde nog wat voor de eerstkomende Tweede Kamerverkiezingen (voorzien in 2011). Daarnaast wist D66 met haar confrontatiekoers tegen de PVV ook winst te boeken. Deze zogeheten polarisatie ging ten koste van partijen als CDA, PvdA en VVD, die nu als middenpartijen werden beschouwd. Het algehele beeld van de uitslag was dat van verdere politieke fragmentatie, wat werd gezien als een complicerende factor in de eerstkomende nationale verkiezingen. Vanuit Europees perspectief golden deze Europese verkiezingen als een duidelijke keuze van de kiezer tussen de pro-Europese, kosmopolitische partijen D66 en GroenLinks enerzijds en de eurosceptische, nationalistische SP en PVV anderzijds.⁷²

4.2 Europese discourses in de campagne

4.2.1 Een klein land in een inefficiënte EU

Die laatste interpretatie van de Europese verkiezingen wijst erop dat Europese politiek ook inhoudelijk aan bod kwam in de campagne. Dat ging verder dan de aandacht voor losse onderwerpen als zonder extra kosten mobiel bellen in de EU, of bepaalde vrouwelijke kandidaten voor de partij van de Italiaanse premier Silvio Berlusconi. Europa was prominent aanwezig in de verkiezingsprogramma's van alle zeventien deelnemende partijen.⁷³ De acht partijen die niet in de Tweede Kamer waren vertegenwoordigd, zoals Libertas, de Europese Klokkeluiderspartij en de Liberaal Democratische Partij, wensten vooral meer democratie en transparantie in de EU. Met uitzondering van de PVV bevatten de programma's van de andere partijen lange lijsten met soms gedetailleerde beleidsvoorkeuren ten aanzien van klimaatverandering, landbouw, sociaal beleid, economie, financiën, justitie en binnenlandse zaken, asiel en migratie, energie en externe betrekkingen. De Partij voor de Dieren wijdde haar 67-paginalange programma bijna geheel aan dierenwelzijn. De verkiezingsprogramma's als ook andere Europese uitlatingen in

media, debatten en enquêtes voegden zich echter inhoudelijk gezien goeddeels naar de voornoemde drie discoursen over Europa.

In elk discours gold dat de EU (financieel) inefficiënt was en Nederland aan invloed inboette in Europees verband. Dat kwam ook duidelijk aan bod in de campagne. Op de avond voor de verkiezingen behandelde de NCRV bijvoorbeeld in het televisieprogramma *Europa in 10 ergernissen* stellingen als ‘Nederland betaalt zich blauw aan Europa’. De zogeheten dure euro en Europese regelzucht kwamen daarbij aan bod. Het rechtse weekblad *Elsevier* kritiseerde ondertussen de EU vanwege diens ‘subsidieregen’ en ‘spilzucht’.⁷⁴ Het pleidooi van het CDA om het aantal Europese ambtenaren drastisch te minderen, kon rekenen op steun van het rechtse dagblad *De Telegraaf*.⁷⁵ De VVD wilde volgens haar programma dat de EU zich zou beperken tot haar ‘kerntaken’.⁷⁶ De ChristenUnie en de SGP, die met een gezamenlijk program uitkwamen, wensten dat eveneens, ‘[z]odat burgers bij Europa niet hoeven te denken aan een geldverslindend, bemoei- en regelzuchtig, geld rondpompand ambtelijk apparaat.’⁷⁷ De kritiek op het inefficiënte karakter van de EU beperkte zich niet tot het liberale en conservatieve kamp. Alle partijen wensten namelijk een einde aan de vergaderingen van het Europese Parlement in Straatsburg om kosten te besparen en de meeste wensten een hervorming van de landbouw- en structuurfondsen om de EU (financieel) efficiënter te maken. Niet alleen partijen maar ook kiezers bleken de EU vaak in verband te brengen met inefficiënte bureaucratie en verspilling van belastinggeld.⁷⁸

Op kritiek op de Europese bureaucratie volgde ook vaak een roep om meer democratische controle en nationale beleidsvrijheid.⁷⁹ Die eis was gebaseerd op de zorgen over de tanende invloed van Nederland. Veel partijen wensten grenzen aan Europese bevoegdheden, omdat naar hun inzicht veel beleid op nationaal niveau kon en moest worden geregeld. Het nationale parlement zou daarin een veel actievere rol moeten vervullen. Het wijdverbreide beeld van Europese bedreiging van de Nederlandse invloed bleek ook uit stellingen als ‘we verliezen onze identiteit’ en ‘Polen pikken onze banen in’, in het hierboven noemde televisieprogramma *Europa in 10 ergernissen*. Dat beeld kwam ook naar voren in onderzoek onder kiezers. Nergens anders geloofden namelijk zoveel mensen dat hun land in de nabije toekomst aan invloed zou verliezen in de EU.⁸⁰ Een grote meerderheid van de Nederlanders beschouwde de grotere lidstaten als te machtig in de EU; die zouden de regels ombuigen ten nadele van de kleinere lidstaten, zo luidde de vrees.⁸¹ De helft van de

Nederlanders was bang dat de EU de macht, welvaartsstaat en identiteit van Nederland zou verzwakken.⁸²

Ook bleef de steun voor verdere uitbreiding van de EU relatief laag ten opzichte van de positieve houding ten aanzien van het Nederlandse EU-lidmaatschap en het praktisch voordeel dat Europese samenwerking zou kunnen bieden.⁸³ In de kwestie van uitbreiding van de Unie kwamen de zorgen over inefficiëntie en afnemende invloed samen. De meeste partijen vonden dat Roemenië en Bulgarije te vroeg waren toegetreden. Dat confronteerde de EU en Nederland met criminaliteit, corruptie en goedkope arbeid. Het eventuele EU-lidmaatschap van Turkije maakte nog meer tongen los. Zijn overwegend Turkse bevolking, geografische locatie of en grootte waren voor ChristenUnie/SGP en de PVV redenen om zich daartegen uit te spreken. CDA, VVD en SP eisten strikte naleving van toetredingscriteria, terwijl GroenLinks en D66 zich nog wel positief uitlieten over een Turkse toetreding op de langere termijn.

4.2.2 Drie recepten

De recepten voor deze wijdverbreide diagnose van tanende Nederlandse invloed en een inefficiënte EU volgden de drie voornoemde Europese discoursen. De progressief-kosmopolitische partijen zagen in deze diagnose reden om actiever aan een sterker Europa mee te doen. Met de slogan 'Europa: Ja' wilde D66 tot uitdrukking brengen dat Nederland niet langer Europese integratie en globalisering zou moeten mijden, maar daarin voorop zou lopen. De partij zag de EU ook als een 'collectief van burgers' en niet zozeer als verzameling van nationale burgers. Slechts ten behoeve van effectiviteit, democratie of progressief beleid zoals inzake euthanasie, zou het nationaal niveau voor D66 relevant blijven. GroenLinks onderstreepte op zijn beurt dat nationale belangen niet bestaan. Het ging in een steeds meer interdependent Europa veeleer om de ideologische keuze tussen links en rechts. De PvdA worstelde met interne verdeeldheid tussen progressieve kosmopolieten zoals haar Europese lijsttrekker Thijs Berman en pragmatische 'eurorealisten' zoals haar nationale partijleider Wouter Bos. In haar verkiezingsprogramma benadrukte zij – in pragmatische lijn – vooral enerzijds de noodzaak om de nationale welvaartsstaat te verdedigen en anderzijds de praktische voordelen van Europese samenwerking voor een kleine handelsnatie. De liberale partijen kenden een vergelijkbare verdeling. Waar D66 het ideaal van Europese

eenheid hoog hield, gold bij de VVD dat Europese samenwerking vooral nationale belangen moest dienen. VVD-lijsttrekker Van Baalen zei bovendien dat hij niet naar Brussel zou verhuizen om zo te laten zien dat hij echt Nederlands zou blijven. Ook al veroordeelden VVD en D66 beide nationalisme en protectionisme, uit de wens om van Nederland en de EU geen immigratiezone te maken bleek de neiging van de VVD om de nationale identiteit te beschermen.

De zelfverklaarde eurorealistische pragmatici van de VVD en binnen de PvdA en CDA onderscheidden zichzelf zo van de progressieve kosmopolieten door de nationale identiteit en nationale belangen van Nederland te willen verdedigen. Het CDA deed dat bijvoorbeeld door zijn oproep om een permanent 'Oranjeberaad' te vormen van de Nederlandse europarlementariërs om zo inspanningen ten behoeve van het nationaal belang te coördineren. Overigens behelsde het dienen van het nationaal belang ook de wens tot effectievere Europese samenwerking. De VVD benadrukte bijvoorbeeld dat een 'werkend Europa' goed voor Nederland was, en het CDA gaf aan dat Europa essentieel voor de Nederlandse economie was. In tegenstelling tot de progressieve kosmopolieten was voor de pragmatici het proces van Europese integratie al goeddeels afgerond. De EU zou zeker niet verder moeten groeien richting (federale) superstaat. Bij de groep van pragmatici hoorde ook ChristenUnie/SGP. De orthodox-protestantse partijcombinatie stemde alleen dan in met bovennationale besluitvorming, wanneer het een efficiënt en effectief antwoord was op grensoverschrijdende problemen ten faveure van het nationale belang. Met de slogan 'samenwerking ja, superstaat nee' gaf zij eveneens aan dat het proces van integratie zo goed als af was. Populaire kranten als *Algemeen Dagblad* en *De Telegraaf* deelden deze pragmatische koers. Volgens het *AD* 'moeten ook de grootste criticasters toegeven dat Nederland (nog) altijd beter af is binnen de EU dan erbuiten.'⁸⁴ *De Telegraaf* zag het als winst dat na de afwijzing van het Europees Grondwettelijk Verdrag het nationaal belang leidend was geworden in de Nederlandse politiek. Ook al had de grootste krant van Nederland weinig op met de 'verschrikkelijke regeldrift en spilzucht' van de EU, zij onderstreepte de praktische voordelen van de Unie als vrede en monetaire stabiliteit. Het zou van 'kortzichtigheid' getuigen dat over het hoofd te zien, aldus *De Telegraaf*.⁸⁵

Het opgeven van nationale soevereiniteit om effectief samen te werken teneinde de grensoverschrijdende voedsel-, klimaat-, energie-, financiële, milieu- of economische crisis aan te pakken was zowel in het pragmatische als progressief-kosmopolitische discours een reële optie. Dat was niet het geval in het

nationalistische discours, dat bij de SP en vooral de PVV te horen was. Beide partijen voerden een anti-establishmentcampagne door de Europese verkiezingen te presenteren als een referendum over het nieuwe Europese Verdrag van Lissabon. De PVV accepteerde in haar uiterst korte verkiezingsprogramma alleen intergouvernementele economische samenwerking in Europa, en eiste het volledig herstel van de Nederlandse soevereiniteit. De SP ging niet zo ver. Ook al voerde zij als slogan ‘Nederland wil minder Brussel’, de partij wenste zich nadrukkelijk te onderscheiden van de PVV: ‘De PVV is eurofoob, de SP niet. De PVV wil een hek om Nederland zetten, wij zien ook voordelen in Europese samenwerking: op het gebied van milieu, veiligheid, immigratie, de economische crisis.’⁸⁶ Partijsecretaris Hans van Heijningen wilde zich dan ook het predicaat ‘nationalistisch’ niet laten aanleunen: ‘het Nederlands belang moet zwaarder tellen (...) [maar dat] betekent dat wij de democratie dichterbij bij de mensen willen brengen. Dat is juist heel progressief.’⁸⁷ De SP verschilde in 2009 ook van de PVV met haar focus op het behoud van de nationale welvaartsstaat en haar verzet tegen het neoliberalisme. De PVV benadrukte namelijk de noodzaak om Nederland te verdedigen tegen ‘Eurabia’, Turkse toetreding en moslimimmigratie, en wenste herstel van de Nederlandse soevereiniteit om de Nederlandse identiteit te beschermen.⁸⁸

Conclusie

De aandacht voor het vermeende verlies aan Nederlandse invloed en de inefficiëntie van de EU gaven de campagne voor de Europese verkiezingen van 2009 een negatieve teneur. Zeker met de forse verkiezingswinst van de PVV leek Nederland eurosceptisch te zijn. Niettemin merkte het pro-Europese dagblad *Trouw* terecht op dat een ruime meerderheid van de partijen niet anti-Europees was. Het terugkerend motief in het pragmatische en progressief-kosmopolitische discours van die partijen was dat het onvermijdelijk en noodzakelijk voor een klein land als Nederland is om internationaal en Europees samen te werken. Het nationalistische discours vroeg juist om herstel van de Nederlandse macht en identiteit door het terughalen van bevoegdheden naar het nationale niveau. Hoezeer die wens ook terugkwam bij SP en vooral PVV, ook die partijen erkenden de waarde van Europese samenwerking voor vrede en welvaart sinds de Tweede Wereldoorlog. Ook onder de bevolking was toentertijd internationale en/of Europese samenwerking nog altijd een logische zaak om grensoverschrijdende problemen aan te pakken.⁸⁹ Dat Nederland zich dus achter

de dijken zou willen verschuilen, was dus eerder een progressief verwijt aan bepaalde partijen of de regering dan een feitelijke constatering over de bevolking.

In het progressieve discours is Europese samenwerking in principe onbegrensd. Uit de pragmatische en nationalistische kanttekeningen die in de laatste twintig jaar bij dit vertoog zijn geplaatst, volgt echter dat de nationale staat de grenzen van Europese samenwerking bepaalt. Die grenzen komen vooral aan de orde bij kwesties van macht en identiteit, zoals de overdracht van bevoegdheden naar de EU en toetreding van nieuwe lidstaten. Omdat verdragswijzigingen en uitbreiding zeker sinds het einde van de jaren tachtig prominenter op de politieke agenda stonden, was er ook meer aanleiding om pragmatische en nationalistische kanttekeningen te ventileren over Europese kwesties. De dominantie van het pragmatische discours maakte evenwel van het Europa-debat lange tijd een wat zouteloze bedoening, ook in 2009. Europa bleef meer een zaak van het wat saai uitvoeren van publieke taken dan van politiek conflict over macht en identiteit. Daarmee bleef het ver weg van 'de' burger. Mede daardoor bleven nationale thema's een dominante rol vervullen in de campagnes voor de Europese verkiezingen.

Net als bij het referendum over het Europees Grondwettelijk Verdrag geven anno 2013 echter financiële, fiscale en arbeidskwesties de ruimte voor kritiek van meer nationalistische snit. Die kwesties roepen namelijk de vraag op of Nederlanders bereid zijn hun geld en werk te delen met andere EU-burgers, zoals Grieken, Roemenen of Bulgaren. In debatten tijdens de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen van 12 september 2012 werd zo vooral door de PVV Europa verbonden aan vragen over Nederlandse identiteit en macht. Als partijen – progressief dan wel nationalistisch van aard – dergelijke verbindingen opnieuw weten te maken in de aanloop naar de Europese verkiezingen in 2014, dan zou Europa als nooit tevoren prominent aan bod komen. De campagne van 2009 heeft al laten zien hoe het Europees debat in Nederland dan gestructureerd zal zijn.

¹ H. Vollaard, G. Voerman en N. van der Walle, 'The Netherlands', in: D. Viola (red.), *Routledge Handbook of European Elections* (Londen, te verschijnen).

² Zie o.m. J. Díez Medrano, *Framing Europe* (Princeton (NJ) 2003); V.A. Schmidt, *Democracy in Europe: The EU and National Politics* (Oxford 2006); R. Harmsen & J. Schild (red.), *Debating Europe: The 2009 European Parliament Elections and beyond* (Baden-Baden 2011).

³ O. Wæver, 'Discursive Approaches', A. Wiener & Th. Díez (eds.), *European Integration Theory* (Oxford 2009) 163-180.

⁴ Idem.

⁵ T. Díez, 'Europe as Discursive Battleground: Discourse Analysis and European Integration Studies', *Cooperation and Conflict* 36.1 (2001) 5-38.

⁶ Idem.

-
- ⁷ V.A. Schmidt, 'Trapped by their Ideas: French Élités' Discourses of European Integration and Globalization', *Journal of European Public Policy* 14.7 (2007) 992-1009.
- ⁸ Zie bijv. SCP/CPB, *Strategisch Europa* (Den Haag 2009).
- ⁹ H. Vollaard, 'Euro-scepticism and Protestantism in the Netherlands', *Perspectives on European Politics and Society* 7.3 (2006) 276-297.
- ¹⁰ Zie N.C.F. van Sas, *De Metamorfose van Nederland: Van Oude Orde naar Moderniteit 1750-1900* (Amsterdam: 2004).
- ¹¹ J. Voorhoeve, *Peace, Profits, and Principles: A Study of Dutch Foreign Policy* (The Hague 1979).
- ¹² M. Burgess, 'Politischer Katholizismus, Europäische Einigung unter der Aufstieg der Christdemokratie' in: M. Greschat & W. Loth (red.), *Die Christen und die Entstehung der Europäischen Gemeinschaft* (Stuttgart 1994) 125-138; R. Koole & L. Raap, 'Euroscopsis en de Sociaal-democratie in Nederland', in: H. Vollaard & B. Boer (eds.), *Euroscopsis in Nederland* (Utrecht 2005) 109-128.
- ¹³ J. Bosmans, 'Das Ringen um Europa: Die Christdemokraten der Niederlande und Deutschlands in den "Nouvelles Equipes Internationales" (1947-1965)', in: J. Bosmans (red.), *Europagedanke, Europabewegung und Europolitik in den Niederlanden und Deutschland seit der Ersten Weltkrieg* (Münster 1996) 123-148.
- ¹⁴ A. van Heerikhuizen, *Pioniers van een Verenigd Europa: Bovennationaal Denken in het Nederlandse Parlement (1946-1951)*, dissertatie, Universiteit van Amsterdam (1998).
- ¹⁵ J. van der Harst, 'The Pleven Plan', in: R. Griffiths (red.), *The Netherlands and the Integration of Europe 1945-1957* (Amsterdam 1990) 137-164.
- ¹⁶ M. Segers, 'Nederland tegen zichzelf: De PvdA, het Debat over Europa in de Jaren Vijftig en de Doorwerking daarvan in de Europese Politiek van Nederland', in: F. Becker et al. (red.), *Het Ongemak over Europa* (Amsterdam 2009) 100-118.
- ¹⁷ J. Kennedy, *Nieuw Babylon in Aanbouw: Nederland in de Jaren Zestig* (Amsterdam 1995).
- ¹⁸ Zie H. Vollaard, 'Euroscopsis en Protestantisme', in: H. Vollaard & B. Boer (red.), *Euroscopsis in Nederland* (Utrecht 2005) 151-176.
- ¹⁹ A. Harryvan, *In Pursuit of Influence: The Netherlands' European Policy during the Formative Years of the European Union 1952-1973* (Brussels 2009); M. Segers, 'De Gaulle's Race to the Bottom', *Contemporary European History* 19.2 (2010) 111-132.
- ²⁰ J. Kennedy, *Nieuw Babylon in Aanbouw: Nederland in de Jaren Zestig*.
- ²¹ Idem.
- ²² Idem.
- ²³ Idem.
- ²⁴ J. Bron Dik, *Christen-democraten en Europa*. Doctoraal scriptie, Rijksuniversiteit Groningen (1979); S. Singelsma, *Socialisten, Liberalen en Europa*. Doctoraal scriptie, Rijksuniversiteit Groningen (1979).
- ²⁵ Marinus van Schendelen, 'The Netherlands: From Founding Father to Mounding Baby', in: Ph. Norton (red.), *National Parliaments and the European Union* (London 1994) 60-74.
- ²⁶ A. Harryvan & J. van der Harst, 'Het Nederlandse Europa-beleid na het Einde van de Koude Oorlog', *Transaktie* 23.2 (1994) 143-171.
- ²⁷ B. van den Bos, *Mirakel en Debaacle: De Nederlandse Besluitvorming over de Politieke Unie in het Verdrag van Maastricht* (Assen 2008).
- ²⁸ A. Harryvan & J. van der Harst, 'Het Nederlandse Europa-beleid na het Einde van de Koude Oorlog', 160-161; 166-168.
- ²⁹ Idem; R. Harmsen, 'The Evolution of Dutch European Discourse: Defining the "Limits of Europe"', *Perspectives on European Politics and Society* 9.3 (2008) 316-341.
- ³⁰ B. Boer, 'Euroscopsis en Liberalisme in Nederland', in: Vollaard & Boer (red.) (2005).
- ³¹ A. Harryvan & J. van der Harst, 'Verschuivingen in het Nederlandse Europa-beleid', *Transaktie* 26.3 (1997) 355-377.
- ³² A. Harryvan & J. van der Harst, 'Het Nederlandse Europa-beleid na het Einde van de Koude Oorlog'.
- ³³ R. Harmsen, 'The Evolution of Dutch European Discourse: Defining the "Limits of Europe"'.
³⁴ B. Verbeek & A. van der Vleuten, 'The Domesticization of the Foreign Policy of the Netherlands (1989-2007): The Paradoxical Result of Europeanization and Internationalization', *Acta Politica* 43.2/3 (2008) 357-377.
- ³⁵ R. Harmsen, 'The Evolution of Dutch European Discourse: Defining the "Limits of Europe"'.
³⁶ R. Harmsen, 'Euroscopsis in the Netherlands: Stirrings of Dissent', *European Studies* 20 (2004) 99-126; B. Hoetjes, 'The Netherlands: A Former Founding Father in Search of Control', in: W. Wessels, A. Maurer & J. Mittag (red.), *Fifteen into one? The European Union and its Member States*, (Manchester 2003) 315-336; P. de Wilde, *Reasserting the Nation State: The Trajectory of Euroscopsis in the Netherlands 1992-2005* (Oslo 2009).

-
- ³⁷ P. Statham & R. Koopmans, 'Political Party Contestation over Europe in the Mass Media: Who criticizes Europe, how, and why?', *European Political Science Review* 1.3 (2009) 435-463, aldaar 457.
- ³⁸ P. Scheffer, Machtsverschil en Rechtsgelijkheid in de Europese Unie: Drie Amendementen op de Europese Politiek van Nederland (WRR werkdocument 86) (The Hague 1995); W.S.P. Fortuyn, *Zielloos Europa: Tegen een Europa van Technocraten, Bureaucratie, Subsidies en Onvermijdelijke Fraude*. (Utrecht 1997).
- ³⁹ B. Boer, 'Eurosceptis en Liberalisme in Nederland'; R. Harmsen, 'Euroscepticism in the Netherlands: Stirrings of Dissent'.
- ⁴⁰ H. Vollaard & B. Boer, 'Eurosceptis: Ideologie of Strategie?', in: H. Vollaard en B. Boer (red.), *Eurosceptis in Nederland* (Utrecht 2005) 3-12; B. Boer, 'Eurosceptis en Liberalisme in Nederland'; R. Harmsen, 'Euroscepticism in the Netherlands: Stirrings of Dissent'.
- ⁴¹ J.J.M. van Holsteyn en H. Vollaard, 'Ratifying the European Constitutional Treaty by referendum: The end of consensus politics?', in: H. Vollaard, J. Beyers & P. Dumont (red.), *European Integration and Consensus Politics in the Low Countries* (Londen, te verschijnen).
- ⁴² P. Lucardie, 'De Campagne: David tegen Goliath?', in: K. Aarts & H. van der Kolk (red.), *Nederland en Europa: Het Referendum over de Europese Grondwet* (Amsterdam 2005) 104-122.
- ⁴³ K. Aarts & H. van der Kolk, 'Understanding the Dutch "No": The Euro, the East, and the Elite', *PS Online* April (2006) 243-246.
- ⁴⁴ P. de Rooy, 'Grote Veranderingen in een Klein Land', in: P. de Rooy & H. te Velde (red.), *Met Kok: Over Veranderend Nederland* (Amsterdam 2005) 149-228.
- ⁴⁵ Th. Toonen, B. Steunenberg & W. Voermans, 'Saying No to a European Constitution: Dutch Revolt, Enigma or Pragmatism?', *Zeitschrift für Staats- und Europawissenschaften* 3.4 (2005) 594-619.
- ⁴⁶ Vgl. R. Harmsen (2004); J. Kleinnijenhuis, J. Takens & W. van Atteveldt, 'Toen Europa de Dagbladen ging vullen', in: K. Aarts & H. van der Kolk (red.), *Nederlanders en Europa: Het Referendum over de Europese Grondwet* (Amsterdam 2005).123-144; CPB/SCP, *Europa's Buren* (Den Haag 2008).
- ⁴⁷ P. Dekker & C. Wennekers, 'Publieke Opinions over Europa: Tussen Abstracte Steun en Concrete Ergernissen', *Internationale Spectator* 59 (2005) 627-630.
- ⁴⁸ C. Baden & C. de Vreese, 'Making Sense: A Reconstruction of People's Understanding of the European Constitutional Referendum in the Netherlands', *Communications* 33 (2008) 117-145.
- ⁴⁹ Europese Commissie, *Perceptions of the European Union* (Qualitative Eurobarometer) (Brussel 2001).
- ⁵⁰ M. Lubbers, 'Regarding the Dutch "Nee" to the European Constitution: A Test of the Identity, Utilitarian and Political Approaches to Voting "No"', *European Union Politics* 9.1 (2008) 59-86; zie ook K. Aarts, 'Europese Integratie en de Nederlandse Kiezers' in: F. Becker et al. (red.), *Het Ongemak over Europa* (Amsterdam 2009) 18-35.
- ⁵¹ Regering, Staat van de Europese Unie, TK 2005/2006 30.303 no. 1. (2005) 13ev.
- ⁵² Regering, Staat van de Europese Unie, TK 2007/2008 31.202 no. 1. (2007) 12, 6-7.
- ⁵³ Regering, (2005) 13; Regering, (2007), 24.
- ⁵⁴ D66, De Verenigde Staten van Europa: Pamflet voor een Transparante, Slagvaardige en Toekomstgerichte Europese Unie (2005) 4.
- ⁵⁵ GroenLinks, Groei Mee: Programma van GroenLinks (2006) 4.
- ⁵⁶ CDA, Europa Manifest: Verder met Europa (2006a).
- ⁵⁷ CDA, Vertrouwen in Nederland. Vertrouwen in elkaar: Verkiezingsprogramma 2006-2011 (2006b).
- ⁵⁸ W. Heck, & M. de Waard, 'Nederland trekt zich niet op de Terpen terug', in: *NRC Handelsblad*, 24 augustus 2006.
- ⁵⁹ PvdA, Vertrouwen herwinnen: Discussienota (2005); PvdA, Het Nederland van Morgen (2006).
- ⁶⁰ VVD, Om de Vrijheid: Liberaal Manifest (2005) 10.
- ⁶¹ ChristenUnie, Duurzaam voor elkaar: Verkiezingsprogramma ChristenUnie 2006 (2006).
- ⁶² SGP, Naar Eer en Geweten: Verkiezingsprogramma 2006-2011 (2006).
- ⁶³ SP, Een Beter Nederland, voor Hetzelfde Geld: Verkiezingsprogramma van de SP 2006-2010 (2006) 67.
- ⁶⁴ J. Marijnissen, 'Europa is niet ons "thuis": SP is helemaal niet Ouderwets en Conservatief, in: *NRC Handelsblad*, 9 juni 2008.
- ⁶⁵ PVV, Onafhankelijkheidsverklaring GroepWilders (2005) 2.
- ⁶⁶ S. van Kessel & B. Crum, 'The European Parliament Elections in the Netherlands', EP Election Briefing no. 28 (Sussex 2009).
- ⁶⁷ M. Kerres, 'De Strijd die niet was', in: *NRC Handelsblad*, 4 June 2009.
- ⁶⁸ B. Dirks, 'Nederland en Brussel zijn nog niet verzoend', in: *De Volkskrant*, 5 juni 2009.
- ⁶⁹ EenVandaag, 'Uitslag Onderzoek Europese Verkiezingen 2009' (2009). In te zien op: http://opinie.eenvandaag.nl/uitslagen/34773/pvv_grootste_bij_europese_verkiezingen
- ⁷⁰ TNS NIPO, Rapport: De Europese Parlementsverkiezingen 2009 (M. Scholte, T. de Beer & P. Kanne) (2009).

-
- ⁷¹ EenVandaag (2009); TNS NIPO (2009).
- ⁷² Algemeen Dagblad, 'Nederland is (nog) altijd beter af als Lid van de EU' (Hoofredactioneel), 27 mei 2009.
- ⁷³ Zie H. Pellikaan & J. van Holsteyn, *Verkiezing van het Europees Parlement* (Amsterdam 2010).
- ⁷⁴ Elsevier, 'Negen Keer Europese Spilzucht', 4 juni 2009.
- ⁷⁵ De Telegraaf, hoofredactioneel, 28 april 2009.
- ⁷⁶ VVD, Voor een Werkend Europa (2009).
- ⁷⁷ ChristenUnie/SGP, Samenwerking ja, Superstaat nee: Verkiezingsprogramma (2009) 5.
- ⁷⁸ TNS NIPO (2009).
- ⁷⁹ Zie bijv. SP, Een Beter Europa begint in Nederland: Programma van de SP voor de Verkiezingen van het Europees Parlement 2009-2014 (2009) 14; PvdA, PvdA Verkiezingsprogramma Europees Parlement 2009-2014 (2009) paragraaf 6.
- ⁸⁰ Europese Commissie, *Eurobarometer 68* (2008).
- ⁸¹ J. Stienstra & A. Jansen, *Meningen over Europa: Rapport van een Narratief Project* (Amsterdam 2009); 21minuten, Editie 2009 Tussenrapportage: De Europese Resultaten. www.21minuten.nl (2009); EenVandaag (2009).
- ⁸² 21minuten (2009).
- ⁸³ CPB/SCP, *Strategisch Europa* (Den Haag 2009); Motivaction, *De Beleving van de EU in Nederland* (onderzoek op verzoek van NCRV). www.motivaction.nl (2009); J. Stienstra & A. Jansen, *Meningen over Europa: Rapport van een Narratief Project*; 21minuten (2009); Europese Commissie, *Eurobarometer 72* (2010).
- ⁸⁴ Algemeen Dagblad, 27 mei 2009.
- ⁸⁵ De Telegraaf, hoofredactioneel, 5 juni 2009.
- ⁸⁶ De Volkskrant, 'Europese Unie moet meer zijn dan een Interne Markt', 15 mei 2009; zie ook SP, Een Beter Europa begint in Nederland: Programma van de SP voor de Verkiezingen van het Europees Parlement 2009-2014 (2009) 10.
- ⁸⁷ In Th. Broer & S. Derkzen, 'Nederland vs de Rest: Campagne voor de Europese Verkiezingen', in: *Vrij Nederland*, 16 mei 2009, 10-12.
- ⁸⁸ PVV, Kies voor Nederland, Kies PVV: Standpunten (2009).
- ⁸⁹ Joop van Holsteyn, 'Denkend aan Europa... Nederlanders over de EU en Voortgaande Europese Integratie', in: H. Vollaard & J. Penders (eds.), *De Spankracht van de Europese Unie* (Utrecht 2007) 139-160.